

Frans Van Dooren

De vertaalproblematiek van Machiavelli's *Il Principe*

Frans van Dooren (1934-2005) vertaalde uit het Latijn en het Italiaans, van Martialis tot Leopardi. In de bloemlezing Gepolijst albast (1994) bundelde hij acht eeuwen Italiaanse poëzie. Na menige poging om De goddelijke komedie van Dante in verzen te vertalen, besloot hij ten slotte tot een prozavertaling, die hem in 1990 de Martinus Nijhoffprijs opleverde. Hij hield meer dan 1000 lezingen over Dante en schreef daarnaast oorspronkelijk werk in het dialect van Ravenstein. In 1976 verscheen De heerser, zijn vertaling van Niccolò Machiavelli's Il Principe, voorzien van een uitvoerige verantwoording. VertaalVerhaal dankt Anneke van Dooren en uitgeverij Athenaeum-Polak & Van Gennep voor hun toestemming deze verantwoording hier te mogen publiceren.

De vertaalproblematiek van Machiavelli's *Il Principe*

Gesteld dat een stedenbouwkundig architect opdracht kreeg om een oude, tegen een rotsachtige berghelling gelegen Midden-Italiaanse stad af te breken en in een Hollandse polder weer op te bouwen, dan zou hij zich voor een haast onmogelijke taak gesteld zien. De nieuw te ontwerpen stad zou wel dezelfde hoeveelheid straten, huizen en gebouwen, hetzelfde inwonertal en ook nog wel dezelfde functionaliteit kunnen bezitten, maar zij zou niet de specifieke, met haar oorspronkelijke situering samenhangende kenmerken kunnen herhalen: de vlakte zou immers in de plaats komen van het bergland, de ruimte in de plaats van de beperktheid, de baksteen in de plaats van de natuursteen, het heden in de plaats van het verleden, enzovoorts.

Met soortgelijke moeilijkheden wordt ook de Nederlandse vertaler van Machiavelli's *Il Principe* geconfronteerd. Hij moet immers een werk, dat niet alleen een boodschap bevat, maar dat door de manier waarop die boodschap wordt meegedeeld ook een zeer persoonlijk stempel draagt, vanuit het begin van de zestiende eeuw naar de late negentiende eeuw overbrengen, waarbij hij renaissancistisch Italiaans moet vervangen door modern Nederlands.

Hiermee ben ik dan meteen bij de vraag: wat kan de Machiavelli-vertaler wél en wat kan hij niet naar onze tijd en naar onze taal overbrengen? Als ik de wat verouderde distinctie tussen vorm en inhoud gebruik en me daarbij wat schematisch uitdruk, kan ik deze vraag als volgt beantwoorden: theoretisch gesproken kan de inhoud van *Il Principe* voor honderd procent, de vorm voor vijftig procent worden overgebracht.

Laat ik beginnen met de inhoud, voor welk woord ik ook termen zou kunnen gebruiken als mededeling, boodschap, stof, enzovoorts. Het lijkt mij nauwelijks voor discussie vatbaar dat het de eerste taak van een vertaler is om de inhoud van een werk grammaticaal en filologisch zo zuiver mogelijk over te brengen, al wil ik hier direct aan toevoegen dat dit in zijn uiterste consequentie veel meer geldt voor een zakelijke dan voor een literaire tekst, en bij deze laatste categorie weer veel meer voor proza dan voor poëzie. Hoe dan ook, *Il Principe* moet dus vóór alles inhoudelijk exact worden overgebracht.

Maar er komt nog iets bij. Machiavelli heeft zijn gedachten geordend en opgeschreven in de verwachting en met de bedoeling dat anderen er kennis van zouden nemen. En dus dient een vertaling van zijn werk, wil zij geen belediging voor de schrijver inhouden, in de eerste plaats leesbaar te zijn, dat wil zeggen zó gemaakt dat het Nederlands ervan de toets der kritiek kan doorstaan. Op dit punt kan ik niet veel anders doen dan vermelden hoe mijn vertaling door pers en radio ontvangen is: de ongeveer 25 besprekingen en recensies die ik op mijn werk heb gehad, zijn wat dit betreft unaniem geweest in hun oordeel en hebben alle het Nederlands van de vertaling geprezen. En ofschoon het feit dat een vertaling in goed Nederlands gemaakt is op zichzelf natuurlijk nog niet betekent dat zij inhoudelijk ook betrouwbaar is, beschouw ik het toch als een positief punt wanneer men mijn vertalingen als zodanig waardeert. Want aangezien een vertaler de rol vervult van

intermediair tussen de schrijver in de ene taal en de lezer in de andere taal, behoort hij niet alleen de schrijver te dienen maar ook de lezer; hij moet niet alleen zelf de inhoud van een werk goed begrijpen, maar hij moet er ook doelbewust naar streven die voor anderen toegankelijk te maken.

Het lijkt misschien alsof ik hiermee een open deur intrap, maar ik zeg dit omdat de vertaalkritiek (in zoverre als die tenminste bestaat) vaak de neiging heeft om de eerste verantwoordelijkheid zwaarder te laten wegen dan de tweede. Om me wat minder vaag uit te drukken: ik bedoel dus te zeggen dat een vertaling die exact weergeeft wat er in de grondtekst staat maar slecht leesbaar is, evenzeer te bekritisieren valt als een vertaling die goed leesbaar is maar de grondtekst inhoudelijk geweld aandoet. Het behoeft nauwelijks betoog dat ik die vertaling als ideaal beschouw die aan beide voorwaarden voldoet, die dus grammaticale en filologische precisie met goede leesbaarheid combineert.

Een literaire vertaling die in alle opzichten vlekkeloos is bestaat niet, en ook aan mijn Machiavelli-vertaling mankeert hier en daar wel iets. Wél durf ik te zeggen dat ik talloze taalkundige en begripsmatige fouten, die mijn twee directe voorgangers (Otten 1940, en Van der Heijden 1955) gemaakt hebben, niet gemaakt heb en dat ik er steeds met zeer grote zorgvuldigheid naar heb gestreefd om Machiavelli's bedoelingen correct over te brengen. Omdat het in dit kader ondoenlijk is om tot in details af te dalen en allerlei geïsoleerde moeilijkheden van de Machiavelli-tekst te gaan bespreken, beperk ik me tot enkele steeds terugkerende kernproblemen.

De eerste moeilijkheid waarmee de Machiavelli-vertaler te maken krijgt, is de vertaling van het woord *principe*, dat niet alleen de titel van het boek vormt, maar bovendien honderden keren in de tekst voorkomt. De oudste Nederlandse vertalingen (Van Zuylen van Nievelt 1615, en Ghys 1705) geven de titel weer met *Prince* of *Prins*, ofschoon in de ondertitel ook het woord *Vorst* al opduikt. Later komt de weergave *Vorst* in zwang, die als titelvertaling lang favoriet blijft (Roest van Limburg 1834, Jelgersma 1902, en Otten 1940), en alleen de vertaling die direct aan de mijne voorafgaat (Van der Heijden 1955) gebruikt het woord *Heerser*, bij welk gebruik ik me heb aangesloten.

Mijn voornaamste argument om in navolging van Van der Heijden *Il Principe* met *De Heerser* te vertalen ligt in het feit dat dit woord veel beter dan de woorden *Prins* en *Vorst* het karakter en de eigenschappen van Machiavelli's hoofdpersoon tot uitdrukking brengt. Het woord *Heerser* heeft in tegenstelling tot de andere iets wilskrachtigs, iets energieks, iets dynamisch, kortom het kan dienen om een persoon aan te duiden die, met een bepaalde doortastendheid en gebruikmakend van zijn intelligentie, een machtspositie veroverd of in bezit houdt. Zeer zeker gaat dit op voor Machiavelli's ideaal, Cesare Borgia, maar ook voor tal van anderen, van wie ik bij wijze van voorbeeld alleen Francesco Sforza en Hiero van Syracuse wil noemen.

Ik beschouw dus het woord *heerser* als de beste vertaling voor *principe*. Maar omdat Machiavelli het woord *principe* ook wel gebruikt voor personen die, doordat ze tot een van oudsher regerende dynastie behoren, een meer statische positie innemen, zoals bijvoorbeeld de Franse koning en de sultan van Turkije, heb ik het toch niet consequent overal met *heerser* vertaald, maar ook wel andere weergaven

gebruikt, waarbij ik het wisselende type van Machiavelli's *principe* in elk voorkomend geval uit de context heb afgeleid. Het belangrijkste motief voor mij om *principe* gevarieerd te vertalen ligt in het feit dat het er Machiavelli zelf in de eerste plaats om te doen is dat zijn gedachten helder op de lezer overkomen: als het om de verstaanbaarheid gaat, lapt hij alle andere aspecten die een tekst kan hebben aan zijn laars en kiest hij altijd – realist als hij is – voor inhoudelijke duidelijkheid. Als ik *principe* consequent met *heerser* zou hebben vertaald, zou dat op diverse punten afbreuk gedaan hebben aan de helderheid van het betoog.

Achteraf gezien is het aardig om te constateren tot welke lexicologische variatie mijn uitgangspunt heeft geleid. In verreweg de meeste gevallen heb ik dus het woord *heerser* gebruikt, maar vaak ook heb ik mijn toevlucht genomen tot andere woorden zoals *machthebber*, *vorst*, *alleenheerser*, *regeerder*, *heer*, *leider*, *opperbevelhebber*, *keizer*, *baas*, *machtig man*, *heersend vorst*, en daarnaast tot allerlei omschrijvingen, waarop ik nog terugkom. Alles bij elkaar blij ik het woord *principe* op zo'n twintig verschillende manieren vertaald te hebben.

Volledigheidshalve wil ik hier nog aan toevoegen dat ik ook wel eens andere woorden heb gebruikt om ter wille van de leesbaarheid een zekere afwisseling in mijn tekst te brengen. En ook wat dit betreft kan ik me beroepen op Machiavelli zelf. Hoewel die bij voorkeur en verreweg het vaakst het woord *principe* gebruikt, vinden we bij hem toch ook met een tamelijk grote frequentie andere woorden om hetzelfde begrip tot uitdrukking te brengen. Ik noem er enkele, die ik bij een vluchtig doornemen van zijn boek heb genoteerd: *potente*, *signore*, *re*, *capitano*, *imperatore*, *capo*, *grande*, *superiore*, *uomo eccellente*, woorden die natuurlijk wel allemaal hun eigen semantische nuanciering hebben, maar die toch op heel veel plaatsen vervangen zouden kunnen worden door *principe*.

Hiermee hangt een andere kwestie samen, die eveneens met de betekenisinhoud van het woord *principe* te maken heeft. Machiavelli is een schrijver die iets belangrijks te zeggen heeft, iets universeels. Dat blijkt uit de talloze reacties die zijn werk in de loop der tijden heeft opgeroepen en nog oproept. Ik zie hem dan ook niet in de eerste plaats als geschiedschrijver maar als politiek denker, zijn importantie ligt voor mij niet zozeer op historisch dan wel op filosofisch vlak. Machiavelli's filosofie, die een vlijmscherpe (zij het misschien wat eenzijdige) analyse van het begrip macht inhoudt, stijgt voor mij ver uit boven het incidentele van zijn eigen tijd. En al kan men natuurlijk de historische achtergrond waartegen zijn werk geschreven is niet volledig buiten beschouwing laten, toch dient men terdege te bedenken dat er achter zijn rechtstreekse mededelingen, achter zijn meer tijdgebonden opmerkingen en beschouwingen over personen, situaties en gebeurtenissen, altijd ook een meer algemene bedoeling, een betekenis, een boodschap schuilgaat, die de blijvende kern vormt van zijn filosofie.

Het begrip macht, dat bij Machiavelli centraal staat, beperkte zich in de Renaissance grosso modo tot de maatschappelijke bovenlaag, meestal zelfs tot een persoon die de touwtjes van een staat, land, gebied of stad in handen had en ongecontroleerd kon doen en laten wat hij wou, kortom tot de persoon die Machiavelli met *principe* aanduidt. Had de schrijver evenwel in onze tijd geleefd en

dezelfde ideeën over macht naar voren willen brengen, dan zou hij zich in veel gevallen niet tot één persoon hebben kunnen beperken. Ik bedoel één persoon die het in een bepaalde situatie alleen voor het zeggen had. Het begrip macht bestaat nog steeds, niet alleen als begrip maar ook als realiteit, en filosofisch gezien is het nog steeds hetzelfde als in Machiavelli's tijd. Ook tegenwoordig komt de figuur van de *principe* nog voor, al gaat het – althans in de westerse wereld – meestal niet meer om een staatshoofd, maar om andere machthebbers en machtsposities. Om duidelijk te maken wat ik concreet bedoel, noem ik er twee van die maatschappelijk gezien toevallig min of meer tegenover elkaar staan: de vakbonden en de multinationals. Beide oefenen, al dan niet in de persoon van hun leiders, een macht uit die te vergelijken is met die van Machiavelli's hoofdfiguur. Bij het lezen van bepaalde passages van *Il Principe*, vooral die waarin het begrip macht in algemene zin aan de orde is, heb ik de neiging die te actualiseren en in mijn gedachten enigszins los te maken van de situatie zoals die rond 1500 was. En tot mijn genoegen heb ik onlangs gemerkt dat ik in deze opvatting niet alleen sta en niemand minder dan Antonio Gramsci aan mijn zijde vind.

Wat heeft dit nu voor consequenties gehad voor mijn vertaling van het woord *principe*? Vooral deze, dat ik dit woord, daar waar in de grondtekst duidelijk sprake is van een politiek leider of staatshoofd die de alleenheerschappij uitoefent, vrijwel steeds met *heerser* vertaald heb (of synoniemen daarvan), maar dat ik daar waar Machiavelli meer algemeen op het begrip macht ingaat in veel gevallen zeer bewust heb gekozen voor omschrijvingen met het woord macht, omschrijvingen die ook in filosofische zin gelezen en geïnterpreteerd kunnen worden, zoals: *hij die macht uitoefent, iemand die aan de macht is, hij die de hoogste macht bezit, iemand die met de hoogste macht bekleed is*, en dergelijke. Door deze vertalingen met het woord *macht* meen ik Machiavelli's grondgedachten, zijn algemene uitgangspunten en bedoelingen, wat dichterbij onze tijd te brengen en te actualiseren, zonder evenwel het historische kader waarin ze zijn ontstaan geweld aan te doen. Want genoemde omschrijvingen kunnen ook steeds 'historisch' gelezen worden, dat wil zeggen toegepast worden op de toestand in de vroege zestiende eeuw.

Wat geldt voor *principe*, geldt ook voor *principato*, dat er een afleiding van is. Dit woord heb ik op ongeveer vijftien verschillende manieren vertaald, die ik, om niet in herhaling te vallen, niet alle zal opsommen. *Principato* geeft bij Machiavelli een enkele keer het gebied aan waarover de *principe* heerst, maar veel en veel vaker de positie die hij inneemt: mijn meest gebruikte vertalingen zijn, behalve *machtsgebied*, dan ook *heerschappij*, *machtspositie* en ook simpelweg *macht*, waarvan de laatste twee dezelfde actualiserende functie bezitten als die waarop ik bij de behandeling van *principe* al heb gewezen. Dikwijls synoniem met het woord *principato* is bij Machiavelli het woord *stato*, al duidt dit laatste wat vaker op het gebied van de heerser dan op zijn positie. Het woord komt nogal eens voor en is door mij dan ook weer wisselend vertaald, dat wil zeggen op een vijftiental manieren, merendeels samenvallend met de vertalingen van *principato*. Het is opvallend dat Machiavelli zelf ook hier op semantisch vlak nogal varieert: behalve *principato* en *stato* zien we bij hem enerzijds woorden gebruikt als *provincia*, *imperio* en *regno* voor het gebied,

en anderzijds woorden als *governo*, *potenzia* en *autorità* voor de machtspositie van de heerser.

Twee andere kernbegrippen, die in *Il Principe* een grote rol spelen, liggen besloten in de woorden *virtù* en *fortuna*, woorden die de vertaler voor niet geringe problemen stellen. Met *virtù* duidt Machiavelli het geheel van eigenschappen aan die een heerser, wil hij een machtspositie veroveren of behouden, in hoge mate moet bezitten. De Italiaanse critici en commentatoren hebben het hier relatief gemakkelijk: zij hoeven het woord niet te vertalen, hoogstens te omschrijven. Eén zo'n omschrijving wil ik hier geven om duidelijk te maken hoe complex het begrip is waar het hier om gaat. Niccolò Sapegno definieert in zijn bekende *Compendia di Storia della Letteratura Italiana* het woord *virtù* als: 'iets dat, omdat het tegelijkertijd intelligentie en energie is, iemand de mogelijkheid verschaft een gegeven situatie onmiddellijk in al haar facetten trefzeker te doorzien en te beoordelen, om dan vervolgens met snelle besluitvaardigheid en ijzeren wilskracht handelend op te treden ten voordele van zichzelf of van de staat'. Ik geef het iemand te doen om deze omschrijving in één Nederlands woord te vangen.

Ik heb het woord *virtù* – het spreekt na het voorgaande haast vanzelf – op diverse manieren in het Nederlands omgezet. Zonder enige twijfel heeft Machiavelli het klassiek-Latijnse *virtus* voor ogen gestaan, dat gewoonlijk meervoudig met *kwaliteiten* wordt vertaald, en niet het christelijk-Latijnse *virtus*, dat *deugd* betekent. Ook ik heb *virtù* daarom in de meeste gevallen weergegeven met *kwaliteiten*, al dan niet voorzien van een positief gekleurd adjectief. Daarnaast heb ik ook hier nog een hele reeks andere vertalingen, al dan niet omschrijvend gebruikt. Ik noem er een aantal: *capaciteiten*, *eigenschappen*, *kracht*, *persoonlijke inzet*, *energie*, *doortastend optreden*, *dapperheid*, soms ook nog *deugd*, en enkele keren zelfs *strijdkrachten* of *weermacht*. Het bijbehorend adjectief *virtuoso* heb ik onder andere weergegeven met *energiek*, *bekwaam*, *kundig* en *talentvol*. De vraag die ik mezelf ook in dit geval voortdurend heb gesteld is deze: welk facet van het woord *virtù* overheerst en hoe geef ik dat het best in het Nederlands weer?

En tot slot nog het woord *fortuna*, waarmee Machiavelli – en niet alleen hij – de macht aanduidt die op willekeurige wijze en volkomen onvoorspelbaar over voor- en tegenspoed van de mensen beslist. Over *fortuna* heb ik na alles wat ik al gezegd heb nauwelijks nog iets nieuws naar voren te brengen, evenals de andere kernwoorden heb ik het woord wisselend vertaald, waarbij misschien alleen nog als bijzonderheid naar voren springt dat het aantal omschrijvingen tamelijk groot is. Meestal heb ik het weergegeven met *fortuin* of *lot*, maar vaak ook met *geluk*, *omstandigheden*, *gelukkige omstandigheden*, *gelukkige samenloop van omstandigheden*, *speling van het lot*, *geluksfactoren*, *kansen*, *gelukkig gesternte*, *vrouwe Fortuna*, enzovoorts. Ook hier heb ik mijn keuze steeds laten afhangen van factoren als duidelijkheid, variatie en leesbaarheid, waarbij ik nog kan opmerken dat het begrip leesbaarheid door mij niet zelden in ritmische zin is opgevat.

Als ik nu het voorgaande samenvat, komt het er dus op neer, dat ik de kernwoorden *principe*, *principato*, *stato*, *virtù* en *fortuna* alle bewust zeer wisselend heb vertaald. Daarbij heb ik er in elk voorkomend geval in de eerste plaats naar

gestreefd die vertaling te kiezen die inhoudelijk het best met Machiavelli's bedoeling overeenkwam, terwijl ik daarnaast ook rekening heb gehouden met criteria als leesbaarheid, variatie en actualisering.

Dan kom ik nu aan een heel ander probleem, dat – althans gedeeltelijk – ook met de inhoud van Machiavelli's boodschap te maken heeft, de vraag namelijk tot wie de schrijver zich richt met de door hem zeer frequent gebruikte voornaamwoorden *tu* en *ti*. Wat de weergave van deze woorden betreft wijk ik af van de oplossing die mijn twee voorgangers gekozen hebben: zij vertalen die woorden vrijwel steeds met *u*, terwijl ik ze consequent met *je* weergeef. Er zijn tegen de *u*-vertaling diverse bezwaren aan te voeren, maar het grootste bezwaar is toch wel dit, dat er de suggestie mee wordt gewekt dat Machiavelli zijn werk voor één bepaalde persoon zou hebben geschreven, die hij dan steeds met *tu* en *ti* zou hebben aangesproken, waarbij deze woorden door hem persoonlijk en niet onpersoonlijk gebruikt zouden zijn. Deze opvatting moet echter als onjuist van de hand worden gewezen.

De vraag rijst immers: wélke persoon zou Machiavelli met *tu* en *ti* hebben aangesproken? De enige die in aanmerking zou kunnen komen is Lorenzo dei Medici II, aan wie het boek is opgedragen. Maar die interpretatie blijkt onhoudbaar als men de opdracht zelf nauwkeurig leest. Machiavelli spreekt Lorenzo daar namelijk verschillende keren aan met *Vostra Magnificenzia* – met *vostra* dus, en niet met *tua* –, iets wat hij trouwens in het indrukwekkende slothoofdstuk nog verscheidene keren herhaalt. Nee, het is mijn vaste overtuiging dat Machiavelli de woorden *tu* en *ti* onpersoonlijk gebruikt, en ik denk dat iedereen die zich door het betoog van *Il Principe* laat meeslepen, deze overtuiging met mij zal delen. Overigens kom ik op een speciaal facet van deze woorden nog terug.

Voor wat de inhoudelijke vertaalproblematiek van *Il Principe* betreft laat ik het hierbij, en ik ga nu over op de bespreking van een aantal punten die met de vorm van het werk samenhangen. Machiavelli is, zoals gezegd, vóór alles een filosofisch schrijver: hij heeft bepaalde ideeën, denkbeelden, zienswijzen en opvattingen over politiek en macht in een soort van systeem ondergebracht, dat hij aan anderen wil doorgeven. Richtten we nu onze aandacht op de manier waarop hij die theorieën naar voren heeft gebracht, de presentatie van de inhoud dus, dan komen we terecht bij de vorm, een woord waarvoor we ook wel de aanduiding stijl kunnen gebruiken.

Machiavelli is niet alleen een filosofisch schrijver, maar ook een literair kunstenaar; hij heeft niet slechts bepaalde theorieën ontwikkeld en opgeschreven, maar hij heeft die ook nog op een zeer persoonlijke manier onder woorden gebracht. Wat dit betreft kan hij dan ook op één lijn gesteld worden met andere grote denkers zoals Plato, Nietzsche en Sartre. Machiavelli's stijl is iets zeer bijzonders, dat zal iedereen die *Il Principe* in het Italiaans heeft gelezen willen bevestigen. Het aardige is dat de eerste die er iets over heeft gezegd de schrijver zelf is. In de opdracht van zijn boek, die hij overigens pas achteraf heeft geschreven, merkt hij namelijk op: 'Ik heb dit werk niet opgesmukt en volgeschreven met weidse formuleringen, hoogdravende en schitterende bewoordingen of welke andere franje of versiering dan ook, waarmee velen gewoon zijn hun zaken te beschrijven en te verfraaien. Het is namelijk uitsluitend mijn bedoeling geweest dat het werk ofwel geen enkele roem zou

oogsten ofwel enkel en alleen door de gevarieerdheid van de stof en het belang van het onderwerp in de smaak zou vallen.’ In deze auto-analyse komen de twee belangrijkste stilistische kenmerken van Machiavelli’s schrijverschap al naar voren: allereerst zijn primaire gerichtheid op de inhoud (aangeduid met de woorden ‘stof’ en ‘onderwerp’), en vervolgens zijn uitgesproken afkeer van datgene wat in zijn tijd onder stijl werd verstaan. Eerder heb ik al laten uitkomen dat ik er als vertaler in de eerste plaats naar gestreefd heb om Machiavelli’s werk inhoudelijk correct weer te geven. Daarmee heb ik dus niets anders gedaan dan me aansluiten bij de wensen en bedoelingen van de schrijver zelf.

In de zojuist geciteerde passage geeft Machiavelli overigens alleen maar aan wat hij bij het schrijven heeft willen vermijden: hij heeft zijn boek, zo merkt hij op, ‘niet opgesmukt met weidse formuleringen, hoogdravende en schitterende bewoordingen of welke andere franje of versiering dan ook’. Waarmee hij indirect een aardige karakteristiek geeft van vele schrijvers uit zijn tijd, die in het spoor van Cicero en Livius (en ook wel Boccaccio) een proza schreven dat bol stond van harmonisch opgebouwde perioden, welluidende zinnen vol parallellie en synonymie, en allerlei andere retorische wendingen en figuren, die aan hun stijl een academisch en klassiek cachet verleenden. Machiavelli zet zich nu – bewust, maar waarschijnlijk nog meer onbewust – af tegen deze door het humanisme geïnspireerde schrijftrant doordat hij een stijl creëert die uiterst tegendraads en non-conformistisch blijkt te zijn en een zo persoonlijk stempel draagt dat hij onmiddellijk als de zijne herkenbaar is.

Wat zijn nu de specifieke eigenschappen van Machiavelli’s stijl en waardoor onderscheidt zich het proza van *Il Principe* van dat van de meeste andere verhandelingen en geschriften uit het vroege Cinquecento? Ik heb geprobeerd de voornaamste kenmerken ervan te analyseren en puntsgewijs door middel van telkens drie adjectivische aanduidingen naast elkaar te zetten. Daarbij ben ik gekomen tot vijf hoofdkenmerken, die ik ter wille van de duidelijkheid nogal scherp van elkaar heb onderscheiden, ofschoon ze in de praktijk vaak in elkaar overvloeien of soms zelfs samenvallen. Ik zou Machiavelli’s stijl willen karakteriseren als: a. helder, zakelijk, gericht op de mededeling, b. vlot, snel, levendig, c. energiek, drastisch, zwart-wit, d. communicatief, colloquiaal, persoonlijk, e. ongrammaticaal, geënt op de spreektaal, slordig.

De eerste drie kenmerken, dat wil zeggen de helderheid, de souplesse en de energie, zijn mijns inziens redelijk tot goed in het Nederlands weer te geven. Om dat te illustreren citeer ik hier het korte eerste hoofdstuk van mijn vertaling: ‘Alle staten, alle heerschappijen, die macht over mensen uitoefenen of hebben uitgeoefend, zijn en waren óf volksregeringen of alleenheerschappijen. De alleenheerschappijen zijn ofwel erfelijk, waarbij het geslacht van de heerser lange tijd aan de macht is geweest, ofwel nieuw. De nieuwe zijn óf helemaal nieuw, zoals Milaan voor Francesco Sforza, óf ze worden als delen toegevoegd aan de erfelijke staat van de heerser die ze verwerft, zoals in het geval van het koninkrijk Napels met betrekking tot de koning van Spanje. Deze zo verworven machtsgebieden zijn gewoon ófwel onder een heerser te leven ófwel vrij te zijn. En ze worden veroverd ófwel met

andermans wapenen ófwel met eigen wapenen, ófwel door geluk ófwel door kracht’.

Het zal duidelijk zijn hoe evident de drie door mij genoemde kenmerken al onmiddellijk in dit eerste hoofdstuk aanwezig zijn. Over het eerste, Machiavelli’s zakelijke schrijfwijze, zijn sterke gerichtheid op het onderwerp en de stof, zal ik het nog hebben. Wat de vlotheid van zijn stijl betreft, kan ik nog opmerken dat die grotendeels tot stand komt doordat zijn zinnen zeer frequent door middel van voegwoorden, zowel onder- als nevenschikkende, aan elkaar gekoppeld worden, waardoor de tekst een zeer grote hechtheid en coherentie krijgt. Daarbij zijn de voegwoorden *e* en *perché* alsook het voegwoordelijke bijwoord *adunque* veruit het meest favoriet, hoewel ook andere in grote getale voorkomen. Het spreekt vanzelf dat ik mijn best gedaan heb om deze eigenschap ook in de structuur van mijn Nederlands tot uiting te laten komen.

Verder wil ik in dit verband nog opmerken dat Machiavelli mijns inziens alleen maar in staat is zo helder, vlot en krachtig te schrijven omdat zijn betoog, ondanks een ijzersterke logica, toch vrij ongenueanceerd is en als zodanig de complexiteit van het menselijk doen en laten enigszins versimpelt, vooral door zijn vrijwel volledige verwaarlozing van de psychologische en economische factoren. Hoewel deze vaststelling eigenlijk meer met de inhoud dan met de vorm te maken heeft, meen ik dat zij hier toch op haar plaats is, omdat iemands stijl nu eenmaal nooit los gezien kan worden van zijn gedachten, en er in feite zelfs een uitvloeisel van is. Op weinig schrijvers uit de wereldliteratuur kan Buffons bekende uitspraak ‘Le style c’est l’homme’ dan ook met meer recht worden toegepast dan op Machiavelli.

In de door mij geciteerde passage kan men ook constateren met hoeveel kracht en nadruk Machiavelli bepaalde tegenstellingen accentueert met de verbinding *ofwel... ofwel...* Dit zwart-witaspect, dit antithetisch formuleren en polariseren dient ook in een vertaling duidelijk tot uiting te komen, want het is een van de opvallende en zeer constante eigenschappen van Machiavelli’s betoogtrant.

Kenmerk nummer vier, het communicatieve karakter van Machiavelli’s stijl, komt vooral tot uitdrukking in het gebruik van de onpersoonlijke voornaamwoorden *tu* en *ti*, waarover ik het in een ander verband al heb gehad. Met deze impersonalia is bij Machiavelli iets bijzonders aan de hand, iets paradoxaals zelfs: ze geven namelijk, ondanks hun grammaticale onpersoonlijkheid, aan het betoog een min of meer persoonlijk cachet. En met enige overdrijving zou ik zelfs willen stellen dat van alle onpersoonlijke aanduidingen die Machiavelli gebruikt, *tu* en *ti* de meest gemeenzame, de meest familiale en de meest communicatieve zijn: de lezer voelt zich door die woorden als het ware rechtstreeks aangesproken; de schrijver lijkt dichterbij hem te komen en hem om zo te zeggen vertrouwelijk in de arm te nemen. Wie in de vertaling *tu* en *ti* met *u* weergeeft, maakt daarom ook in stilistisch opzicht een fout, omdat hij een zekere koelheid en distantie in de tekst brengt die in het Italiaans niet aanwezig is.

Wat dit *tu* en *ti* betreft is mij trouwens een interessant verschijnsel opgevallen, dat zeker een nadere bestudering waard zou zijn. Het is namelijk zo dat Machiavelli op diverse punten van zijn betoog van de zeer zakelijke en onpersoonlijke aanduiding *heerser* via de normale onpersoonlijke constructies met *men* of *worden* overgaat op

het vertrouwelijke, zij het nog steeds onpersoonlijke *je*. Ter adstructie geef ik hier een passage uit mijn vertaling van het zeventiende hoofdstuk, dat ook om andere redenen de moeite waard is. Machiavelli zegt daar het volgende: ‘Toch mag een heerser niet te snel iets geloven en te hard van stapel lopen, en evenmin moet hij zichzelf vrees inboezemen. Hij dient rustig, bedachtzaam en menselijk te werk te gaan en ervoor op te passen dat te veel vertrouwen hem niet onvoorzichtig en te veel wantrouwen hem niet onverdraaglijk maakt. Hieruit komt een moeilijk probleem voort, namelijk of het beter is bemind dan gevreesd te worden of omgekeerd. Het antwoord luidt dat zowel het een als het ander aanbevelenswaardig zou zijn. Maar aangezien het moeilijk is beide dingen met elkaar te verenigen, is het, ingeval men tussen de twee moet kiezen, zonder meer veiliger om gevreesd dan om bemind te worden. Want van de mensen kan men in het algemeen zeggen dat ze ondankbaar, wispelturig en huichelachtig zijn, dat ze wegvlugten voor gevaar en belust zijn op geldelijk gewin. Zolang je goed voor hen bent, staan ze volledig voor je klaar. En ze hebben hun bloed, hun bezit, hun leven en hun kinderen, zoals ik reeds zei, voor je over wanneer de noodzaak daartoe ver weg ligt. Maar wanneer deze dichterbij komt, keren zij je de rug toe’. Tot zover Machiavelli. Het lijkt mij voor iedereen duidelijk dat de drie door mij genoemde fasen een voor een in dit citaat voorkomen en als het ware een structurele climax vormen, waarbij het dan zo is dat de lezer door Machiavelli’s aanpak steeds sterker in de problematiek wordt betrokken en op het laatst bijna wordt vereenzelvigd met de machthebber om wie het eigenlijk te doen is.

Tot dusver heb ik alleen maar elementen uit de Machiavelli-tekst naar voren gehaald en besproken waarvan men kan zeggen dat ze, ondanks bepaalde moeilijkheden, toch op een of andere manier vertaalbaar zijn. Nú kom ik aan een aspect van Machiavelli’s taalgebruik dat mijns inziens niet in het Nederlands is weer te geven en als zodanig dan ook iedere vertaler tot wanhoop brengt. Ik bedoel de eigenschap die ik als het vijfde kenmerk van zijn stijl heb gekarakteriseerd: zijn ongrammaticale en op de spreektaal gebaseerde manier van schrijven. Hierbij heb ik sterk de paradox gevoeld die er zit in het feit dat ik datgene wat mij in Machiavelli het meest tot bewondering en enthousiasme brengt en wat voor mij ook het meest aanleiding is geweest om hem te vertalen, het minst in het Nederlands heb kunnen overbrengen. Op dit punt is Machiavelli’s schrijverschap zó volstrekt onnavolgbaar en zó uniek en persoonlijk dat mijns inziens geen andere schrijver uit de Italiaanse of welke literatuur ook met hem te vergelijken valt. Voor mij staat Machiavelli wat dit betreft op één lijn met heel wat grote dichters die – om andere redenen – evenmin te vertalen zijn.

Waarin bestaat nu dit bijzondere facet van zijn stijl? Ik denk dat ik er een redelijke juiste benadering van geef als ik stel dat zijn stijl een manier van schrijven vertegenwoordigt die zich zó sterk richt op de inhoud die tot uitdrukking moet worden gebracht en zich zo weinig aantrekt van de vorm waarin dat moet gebeuren, dat er automatisch een geheel ontstaat dat, gemeten naar grammaticale normen, vol fouten en slordigheden zit, maar qua weergave van de gedachtegang een zeer grote helderheid vertoont. Machiavelli is een van die schrijvers van wie pedante schoolmeesters kunnen leren dat de formele grammatica en de regels die daarbij

horen, op zichzelf wel aardig zijn, en misschien nog wel nuttig ook, maar dat ze in feite toch een kunstmatig karakter bezitten en niet strikt noodzakelijk zijn om iemand goed te laten schrijven. Om het nog duidelijker te stellen: een schoolfrik die Machiavelli's tekst op zijn grammaticale en vooral syntactische fouten zou corrigeren, zou vermoedelijk aan één rood potlood niet genoeg hebben, zoveel fouten zou hij kunnen aanstrepen. Ik zet overigens het woord fouten wel tussen aanhalingstekens, want het gaat om dezelfde soort fouten als die waarmee de dagelijkse spreektaal doorspekt is en zonder welke geen normale conversatie mogelijk zou zijn.

Het is in dit kader onmogelijk om een volledige inventaris van die fouten op te maken, maar enkele veel voorkomende gevallen wil ik toch noemen. De meest frequent optredende onregelmatigheden betreffen de syntaxis. Dat de schrijver zich namelijk geheel op de inhoudelijke logica van zijn betoog concentreert, heeft tot gevolg dat zijn zinnen dikwijls formeel gesproken in allerlei opzichten niet kloppen: ze eindigen grammaticaal anders dan ze zijn begonnen; ze worden afgebroken zonder dat die breuk weer wordt hersteld; ze springen van een enkelvoudig op een meervoudig onderwerp over, en omgekeerd; ze raken volledig verstrikt in hun eigen lengte en complexiteit; ze missen woorden die ze volgens de normen van de grammatica niet zouden mogen missen; ze staan vol voegwoorden die ten opzichte van elkaar onregelmatig of slordig gebruikt zijn; ze bevatten betrekkelijke, persoonlijke en aanwijzende voornaamwoorden die wat geslacht betreft verkeerd aansluiten bij de begrippen waarnaar ze verwijzen; enzovoorts. Of om me wat technischer uit te drukken: in Machiavelli's zinnen wemelt het van de anakoloeten, ellipsen, pleonasmen, zeugma's, constructiones ad sententiam, prolepsissen, syllepsissen, kortom van wendingen die zeer sterk door de gedachten bepaald zijn en voor het merendeel uit de spreektaal stammen. Daarnaast komen er bij hem – vreemd genoeg – ook nogal wat latinismen voor, zowel wat de constructies als wat de woordkeuze betreft. Italiaanse voorbeelden geven heeft geen zin: men kan mijn beweringen op elke bladzijde van *Il Principe* bevestigd zien.

De vertaler staat bij dit alles natuurlijk voor een onmogelijke opgave: hij moet ofwel Machiavelli's grondtekst met fouten en al naar het Nederlands overbrengen, ofwel zijn vertaling tot een nieuw geheel maken, waarin die oorspronkelijke fouten om zo te zeggen verbeterd zijn. Ik heb voor de laatste oplossing gekozen, en wel om twee redenen, waarvan ik de eerste met het woord onmacht, en de tweede met het woord angst zou kunnen omschrijven: onmacht, omdat ik het een absolute onmogelijkheid acht Machiavelli's stijl op dit punt te evenaren zonder over zijn persoonlijkheid en overtuigingskracht te beschikken; angst, omdat ik ervan overtuigd ben dat, als ik een vertaling vol grammaticale fouten zou hebben afgeleverd, de critici dat niet zouden hebben begrepen en mijn werk waarschijnlijk volledig zouden hebben gekraakt.

Tot zover deze verantwoording. Het is mijn bedoeling geweest om aan de hand van een aantal specifieke kernproblemen de criteria te beschrijven waardoor ik me bij het vertalen van *Il Principe* heb laten leiden. Ik hoop dat ik erin geslaagd ben om behalve voor Machiavelli's politieke ideeën ook enige belangstelling te wekken voor

zijn kunstenaarschap, zoals dit tot uitdrukking komt in zijn weergaloze en onnavolgbare stijl, een stijl die hem zonder meer een plaats geeft onder de groten van de wereldliteratuur.